

КУСТАРНО-ПРОМИСЛОВА КООПЕРАЦІЯ ПОДІЛЛЯ ЧАСІВ НЕПУ: ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ, ЗДОБУТКИ, ТА ПРИЧИНИ ЗГОРТАННЯ

Стаття присвячена розвитку кустарно-промислової кооперації на Поділлі в роки нової економічної політики. Розкриваються особливості та основні тенденції розвитку кустарно-промислового кооперування краю, його досягнення, прорахунки та значення в економічному житті регіону. Показана роль держави у створенні нормативно-правової бази та фінансової основи функціонування кустарно-промислової кооперації.

Ключові слова: кустарно-промислова кооперація, Трудоспілка, виробничо-кооперативні артілі, трудові кооперативні артілі, виробничі складово-сировинні товариства, ощадно-позичкові товариства, Українкустарспілка, Подгубпромспілка, Губнаргосп, Губкооператком та ін.

Темі розвитку кустарно-промислової кооперації на Поділлі в роки НЕПу в різні часи було присвячено велику кількість статистичних досліджень та наукових робіт. Майже всі вони відрізняються серйозним науковим підходом та глибиною дослідження теми. Найбільш вагомими серед них є роботи Я. С. Розенфельда, С. Зарудного, Д.Д. Генкіна, В. Тіхомірова, Є.Г. Пенькова, А.Ф. Чумака, Л.В. Низової, В.Г. Єгорова В.П. Воловика, С.Я. Вініковецького та ін. [9-17]. Однак комплексний аналіз кустарно-промислового кооперування Поділля 20-х рр. у них відсутній.

У дослідженні використано матеріали Кам'янець-Подільського міського, Хмельницького та Вінницького обласних державних архівів, а також Подільські губернські статистичні довідники та збірники 20-х рр., які містяться у Вінницькій державній обласній універсальній науковій бібліотеці ім. К.А. Тімірязева, та спеціалізовані періодичні видання того часу: «Кооперативне будівництво», «Сільський господар», «Селянський кредит», «Кооперована фабрика», «Подільський господар», «Червоний край», «Червоне село» та ін.

Мета статті – висвітлити особливості та основні тенденції розвитку кустарно-промислового кооперування Поділля, його основні досягнення, прорахунки та значення в економічному житті краю.

Кустарно-промислова кооперація в роки НЕПу посідала чільне місце в економіці подільського регіону. Однак на початку 20-х рр. цей вид кооперації був чи не найменш розвинутий.

У період «воєнного комунізму» почали виникати трудові і виробничі кустарно-промислові артілі. Проте реалізувати свої можливості в неринкових умовах цей вид кооперації не мав змоги. До того ж, створювалися кустарно-промислові кооперативи під тиском державних органів. Більшість їх розпалася з появою в липні 1921 р. декрету РНК РСФСР «Про денационалізацію кустарної і дрібної промисловості» [6, арк. 32].

Паралельно з одержавленими кустарно-промисловими товариствами діяла т.зв. нерадянська система кустарно-промислової кооперації, очолювана Всеукраїнською спілкою виробничих кооперативів (Трудоспілкою). Однак у військово-комуністичний період не вдалося повною мірою розгорнути її діяльність. Сприятливі умови для розвитку кустарно-промислової кооперації склалися лише з переходом до нової економічної політики. У декреті ВУЦВК і РНК УСРР «Про промислову кооперацію» (12.X.1921 р.) зазначалося, що кооперативні товариства можуть реалізовувати свою продукцію, укладати ділові угоди з державними і кооперативними організаціями. Поряд із трудовими та виробничими артілями дозволялося створювати ощадно-позичкові товариства [3, арк.67].

З появою кустарно-промислової кооперації нового типу на Поділлі сформувалася її вертикальна і горизонтальна структури. За місцем свого функціонування кустарно-промислові товариства поділялися на сільські та міські, а за видом діяльності – на виробничо-кооперативні, трудові кооперативні артілі, виробничі складово-сировинні та ощадно-позичкові товариства [8, с.105-107]. Первинні кооперативи об'єднувалися в районні і окружні промспілки, а ті, в свою чергу, – в Подільську Губернську Спілку кустарно-промислових кооперативів (Подгубпромспілку), яка входила до складу Всеукраїнського центру кустарно-промислової кооперації (Українкустарспілки). Таким чином, вертикальну структуру кустарно-промислової кооперації було сформовано на основі тодішнього адміністративно-територіального поділу України.

Державне регулювання промкооперацією в губернії здійснювалося Кооперативним відділом Подільського Губнаргоспу, а з червня 1921 р. – Подільським Губернським кооперативним комітетом [6, арк.32-33].

В своєму розвитку кустарно-промислова кооперація на Поділлі в 20-ті рр. пройшла декілька етапів.

1921-1922 рр. характеризувалися масовим зростанням низової кооперативної мережі і появою нового виду кустарно-промислових об'єднань – міських виробничих артілей, які створювалися на основі декрету Раднаркому від 12 жовтня 1921 р. Негативним було те, що держава намагалася встановити жорсткий контроль за кооперативною мережею, обмежити її самодіяльність. З цією метою здійснювалося примусове об'єднання кустарно-промислових кооперативів у районні, окружні та губернську спілки кустарно-промислової кооперації [2, арк.159-159 зв.].

З метою уніфікації кооперативних організацій на Поділлі 4 травня 1922 р. при Губернському Кооператкомі було створено спеціальну Реєстраційну комісію [4, арк.20]. В її компетенцію входило детальне вивчення стану кооперації, виявлення нерадянських її форм і розробка типових статутів, які сприяли б контролю держави над кооперативним рухом. Як результат зареєстровано таку кількість кооперативних організацій [4, арк. 45-46]:

Кустарно-промислові товариства	23 травня – 1 серпня 1922 р.	Серпень 1922 р.	Вересень 1922 р.	1- 15 жовтня	Всього товариств
Подано заяв	6	3	5	10	21
Зареєстровано	–	1	4	2	7

Серед зареєстрованих у цей час кустарно-промислових кооперативів були Вінницькі трудові артілі: «Вольспорткань», «Хімкраска», «Гончарник», «Промисел»; Букатинське кустарно-промислове товариство «Горпром» та ін. [4, арк.47].

Не дивлячись на відносно незначний період свого функціонування кустарно-промислової кооперації Подільської губернії вже в 1922 р. виробила продукції на суму 289000 в золотих передвоєнних рублях, що становило 10,74% від обсягу промислової продукції регіону за цей період [19, с.34]. Проте на практиці втручання держави з метою уніфікації низових товариств поряд із відсутністю пільг і наявністю примусового членства призвели до розпаду в середині 1922 р. кооперативної мережі на Поділлі. Остаточо не сформувавшись, припинили свою діяльність Вінницька і Кам'янець-Подільська окружні спілки кустарно-промислової кооперації. Якщо на середину 1922 р. в Губернії діяло 71 кустарно-промислове товариство, то на 1 січня 1923 р. їх нараховувалося вже 34 (23 виробничих і 11 ошадно-позичкових) [5, арк.84]. Про стан кустарно-промислової кооперації краю того часу свідчить лист Губпромспілки до правління Українкустарспілки від 22 грудня 1922 р.: «...Ситуація Губпромспілки критична. Всі вільні кошти вкладені в товар. Обіцяний від Українкустарспілки кредит не отримали. Держбанк вимагає замість отриманих від нього в кредит 7 млрд. руб. сплатити 30 млрд. руб. Потрібна допомога Українкустарспілки (аванс на 20 млрд. руб.). Якщо цього авансу не буде, то Подільська Губкустарспілка зазнає повного краху» [1, арк.1]. Звісно, що в ситуації, яка склалася, допомоги від Українкустарспілки не отримала не лише Подільська, а й вся система кустарно-промислової кооперації України. Подібні процеси, що відбувалися по всій Українській СРР, спричинили послаблення й розпад Українкустарспілки.

На ситуацію не зміг суттєво вплинути і декрет ЦВК і Раднаркому СРСР від 7 грудня 1923 р. «Про податкові пільги для кооперативних організацій» [6, арк.33]. Лише з квітня 1924 р. ситуація в подільській кустарно-промисловій кооперації дещо поліпшилась. Загальне керівництво зосереджувалося в руках «Сільського господаря» – центру сільськогосподарської кооперації України, а господарське обслуговування – Українського Акціонерного товариства з експорту виробів кустарної промисловості та імпорту підсобних для неї матеріалів (Кустекспорт).

Оскільки «Сільський господар» так і не приступив до виконання своїх обов'язків, то фактично все керівництво кустарно-промисловою кооперацією України перейшло до Кустекспорту. Це дало свої позитивні результати. Зокрема, спостерігалось збільшен-

ня кількості промкооперативів Подільської губернії [5, арк. 6, 20-21, 24, 32, 34, 39, 43, 59, 74, 84, 85-87, 108, 112-113]:

Кустарно-промислові товариства	1924 р.					
	на 01.01	на 01.04	на 01.07	на 15.08	на 01.10	на 01.11
Трудові і виробничі артілі	131	148	160	180	207	227
Ошадно-позичкові товариства	41	44	45	47	50	52
Всього	172	192	205	227	257	279

Серед зареєстрованих у 1924 р. кустарно-промислових товариств Подільської губернії: Кам'янець-Подільське кустарно-промислове товариство «Трудівник», Проскурівське кустарно-промислове товариство «Зоря», Барське кустарно-промислове товариство «Ткач-кустар», «Дунаєвецьке кустарно-промислове товариство «Голка», Кривчицьке кустарно-промислове товариство «Швець» та ін. [5, арк.86, 108-112]. Спостерігалось збільшення пайових капіталів і балансу кустарно-промислових кооперативів краю. Якщо їх баланс на 01.04.24 р. становив 260960 руб., то на 01.06.24 р. він дорівнював 334690 руб., а станом на 01.09.24 р. – 535725 руб. [5, арк.34, 75, 120].

З квітня 1925 р. розпочався новий етап у розвитку кустарно-промислової кооперації Поділля. Якщо раніше кустарів прирівнювали до непманів і вважали «нетрудовим елементом», то тепер ситуація змінилася. В директивних документах ЦК КП(б)У, РНК УРСР йшлося про важливість кустарної промисловості та кустарно-промислової кооперації для народного господарства країни, про необхідність надання нових пільг для них в оподаткуванні та отриманні державних замовлень. Наголошувалося на необхідності виділення з місцевих бюджетів коштів для розвитку кустарних промислів і кустарно-промислової кооперації.

Саме з 1925 р. ситуація в кустарно-промисловій кооперації Поділля починає докорінно змінюватися. Це видно з таблиці [13, с.27-29]:

Округи	На 01.10.1925 р.		На 01.10.1926 р.	
	Кількість кооперативів	Кількість членів в них	К-сть кооперативів	К-ть членів в них
Вінницька	80	254	44	3628
Кам'янецька	45	150	29	2052
Могилівська	60	212	40	3623
Проскурівська	60	276	22	2917
Тульчинська	75	286	20	4678
Всього по Поділлю	320	1178	155	16898

Стан кустарно-промислової кооперації Поділля у 1926 р. характеризувався зменшенням майже вдвічі первинних кооперативів, натомість спостерігалось різке збільшення кількості їх членів. Це свідчить про злиття сітки промкооперативів і, одночасно, зростання чисельності їх членів (в т.ч. за рахунок нового поповнення). Більшість кустарно-промислових кооперативів Поділля були великими, або середніми за розмірами організаціями. До таких кооперативів слід передусім відноситись Кам'янець-Подільське об'єднання ремісників міста, Дунаєвецьке об'єднання ткачів та ін.

За формами діяльності кустарно-промислова кооперація Поділля нараховувала 116 виробничих кустарно-промислових (2053 особи), 40 ощадно-позичкових промислових (9231 фізичних і 73 юридичних особи) і 8 трудових (99 осіб) товариства [18, с.304-308].

З виробничих кустарно-промислових товариств регіону найбільш поширеними були об'єднання з обробки дерева, виробництва мила, обробітку тютюну, керамічні, млинарські, з виробництва харчової продукції, чинбарські, швецькі, кравецькі, текстильні та з виробництва головних уборів; а з трудових артілей – об'єднання чорноробочих, будівельників і вантажників.

Баланс низової сітки кустарно-промислової кооперації Поділля на цей період становив в середньому 302,3 тис. руб. на одну спілку [18, с.337-339].

З 26 квітня 1926 р. керівництво українською кустарно-промисловою кооперацією здійснював повністю Кустекспорт. Відновляють свою діяльність Кам'янець-Подільська (28 квітня) і Вінницька (1 жовтня) окружні кустарно-промислові спілки [8, с.105-107].

Подільська Губпромспілка у своїй господарській діяльності виходила далеко за межі губернії і через Всеукраїнський центр кустарно-промислової кооперації (Українкустарспілку, Кустекспорт) укладала ділові угоди з багатьма організаціями в межах всього Радянського Союзу.

Кредиторами кустарно-промислових спілок Подільської губернії були на той час Держбанк, Українбанк, Промбанк, Українкустарспілка, Кустекспорт та ін.

Серед пріоритетних завдань на подальший період своєї діяльності Подільська Губпромспілка визначила: поширення виробничого кооперування кустарів (особливо в містечках і на селі); розвиток промислів, що не потребують дефіцитної сировини; підвищення профтехнічної освіти, як шляхом піднесення кваліфікації працюючих кустарів, так і перекваліфікації тих кустарів і ремісників, які не могли бути використані за своєю спеціальністю; збільшення експорту кустарних виробів; посилення роботи з кооперування жінок-кустарниць і покращення умов їхньої праці; ліквідація кооперативів, діяльність яких не відповідала статутним вимогам.

Не дивлячись на те, що з 1929 р. розпочалося активне згортання НЕПу, кустарно-промислова кооперація ще функціонувала певний час, заповнюючи своєю продукцією ту нішу товарів широкого вжитку, яку не змогли заповнити промислові товари великих державних підприємств. Однак, втиснена в прокрустове ложе ра-

дянської планової економіки, кустарна кооперація так і не змогла повністю розвинути свій величезний виробничий потенціал.

Отже, кустарно-промислова кооперація на Поділлі в роки НЕПу пройшла складний і неоднозначний шлях становлення та утвердження. В силу певних політично-організаційних причин її розвиток тривалий час було загальмовано. Лише з середини 20-х рр. вдалося значно поліпшити діяльність кустарно-промислової кооперації. Завдяки її зусиллям дещо розширено спектр обслуговування побутових потреб населення в одязі, взутті та інших предметах домашнього вжитку і знаряддях праці, а також частково вирішено проблему зайнятості населення.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 217, оп. 1, спр. 152, 49 арк.
2. Державний архів Вінницької області, ф.р. 925, оп. 1, спр. 167, 162 арк.
3. Там само, оп. 2, спр. 1, 90 арк.
4. Там само, ф.р. 3413, оп. 1, спр. 2, 58 арк.
5. Там само, спр. 7, 148 арк.
6. Там само, ф.р. 3413, оп. 2, спр. 1419, 211 арк.
7. Там само, спр. 7, 143 арк.
8. Баинский О. Кустарно-промислова кооперація / О. Баинский // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УРСР / під ред. С. Зарудного. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 228 с.
9. Воловик В.П. Промисловість Поділля в 1921-1925 роках / В.П. Воловик, С.Я. Вініковецький // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1990. – 348 с.
10. Генкин Д.Д. Законодательство промышленной кредитной кооперации / Д.Д. Генкин. – М., 1928. – 249 с.
11. Егоров В.Г. Социалистическое кооперирование кустарей и ремесленников в СССР в 20-е годы / В.Г. Егоров. – М., 1989. – 198 с.
12. Кооперація на Україні в 1925-26 році // Статистика України № 148. – Х. : Вид-во ЦСУ України, 1926. – Т. 1. – С. 7-11. – Серія XVI.
13. Народне господарство України в 1924-25 рр. III квартал. – Х. : Вид-во ЦСУ УСРР, 1925. – 259 с.
14. Низова Л.В. Развитие промышленной кооперации на Украине в 20-е годы / Л.В. Низова. – К., 1988. – 185 с.
15. Пеньков Е.Г. Анализ хозяйственной деятельности промышленной артели / Е.Г. Пеньков. – М., 1956. – 187 с.
16. Розенфельд Я.С. Промышленная политика СССР / Я.С. Розенфельд. – М., 1926. – 345 с.
17. Тихомиров В. Социалистическое соревнование и промышленная кооперация / В. Тихомиров. – М. : Крестьянская газета, 1929. – 232 с.
18. Україна: стат. щорічник / під ред. Г.Г. Ротмістрова. – Х. : Вид-во ЦСУ УРСР, 1926. – 349 с.
19. Хозяйство Украины. – 1924. – № 16-17. – 69 с.
20. Чумак А.Ф. Історичний досвід КІПС по реорганізації дрібної промисловості (1921-1932 рр.) / А.Ф. Чумак. – Х. : ЗДУ, 1971. – 286 с.

The article is devoted to development of handicraft-industrial cooperation on Podillya during New Economic Politic's years. In the article are discovered special features and main tends of handicraft-industrial cooperation development in the region and its' achievement, blunders,

importance, in region's economic life. It is shown the role of the state creation of standard and legal base and the financial basis of functioning of handicraft-industrial cooperation.

The materials of Kamyanets-Podolskyi local and Hmelnytskyi and Vinnytskoho region's state archives are explored and also Podilski province's statistical reference books and collections of 20-th years, that are carried in Vinnytsya State Region universal scientific library by K. A. Timiryazev.

Keywords: *handicraft-industrial cooperation, Ukrainian handicraft union, Workunion, work associations, credits associations, Poddistrictidustunion, District national economic, District cooperation committee.*

Отримано: 14.03.2013

УДК 387(477)«1917/1920»–057.87:364.65:33.027

А. Л. Донець

СТУДЕНТСТВО УКРАЇНИ: МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ І УМОВИ НАВЧАННЯ (1917-1920 рр.)

В статті йдеться про матеріальне становище студентів, їх стипендіальне забезпечення, побутові умови, вплив економічної кризи та громадянської війни на якість навчання, самоорганізацію студентства та пошук шляхів до поліпшення економічного становища університетської молоді.

Ключові слова: *студенти, стипендії, плата за навчання, продовольча криза, військові відстрочки, гуртожитки, студентські ідальні, трудові артілі.*

Побудова якісної освіти в сучасній Україні неможлива без врахування історичного досвіду, зокрема, що стосується підтримки студентської спільноти. Це питання в українській історіографії висвітлене досить скупо. Зокрема, стипендіальне забезпечення, соціальне походження та матеріальний стан студентів Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів детально дослідив О.М. Завальнюк [31]. Завдяки праці К. Кобченко маємо відомості про побутові умови та економічне становище курсисток Вищих жіночих курсів у Києві, згодом перейменованих в Університет св. Ольги [33]. Частково повсякденне життя студентів Харківського університету в добу революції з'ясовано у колективній монографії «Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років» [41]. Окремі факти про матеріальне забезпечення студентської молоді зустрічається в іншій літературі. Метою статті є дослідження матеріальних умов життя студентства України у 1917-1920 рр, як важливої умови його навчальної праці і підготовки до професійної діяльності.

Як відомо, в дореволюційних вишах України навчалися росяни, українці та євреї. Це були діти дворян, чиновників, духовенства, селян, різночинців. У новостворених українських університетах, зокрема Кам'янець-Подільському навчалися здебільшого вихідці з українських селянських родин. Значним був відсоток євреїв. [31, с.325; 34, с.471; 29, с.399]. Щодо матеріального стано-